

ИДЕИТЕ НА СОЦИОЛИНГВИСТИКАТА В ПРОФИЛИРАНОТО ОБУЧЕНИЕ ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК ЗА XI И XII КЛАС

КРАСИМИРА АЛЕКСОВА

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

krasimira_aleksova@slav.uni-sofia.bg

В настоящата работа се разглеждат някои основни идеи на социолингвистиката, които са представени в профилираното обучение по български език за XI и XII клас в модула „Езикът и обществото“. Коментират се важни обекти на социолингвистиката във връзка с темата за езика в социален план от учебната програма на разглеждания модул. Освен това се представя дефинирането на понятието езикова ситуация и значими нейни типологически характеристики, които са обекти на социолингвистиката и които са важни за профилираното обучение. Тези характеристики се отнасят към съвременната българска езикова ситуация. Билингвизмът и полилингвизмът се разглеждат не само от социолингвистична гледна точка, но и във връзка с мултикултурализма в съвременния свят. Акцент се поставя и върху идеите на социолингвистиката за обусловеността на речта на индивида от поредица социално-демографски и ситуативни фактори. При разглеждането на идеите на социолингвистиката в модула „Езикът и обществото“ се дават и насоки за работата на учителя във връзка с мотивирането на учениците и повишаването на техния интерес.

Ключови думи: профилирано обучение по български език; социолингвистика; езикова ситуация; билингвизъм; полилингвизъм; диглосия; социално-демографски фактори; ситуативни фактори

SOCIOLINGUISTIC IDEAS IN THE 11TH AND 12TH-GRADE PROFILED BULGARIAN LANGUAGE LEARNING CURRICULUM

KRASIMIRA ALEKSOVA

SOFIA UNIVERSITY ST. KLIMENT OHRIDSKI

krasimira_aleksova@slav.uni-sofia.bg

My article discusses ideas in sociolinguistics presented in the module on Language and Society taught to 11 and 12-grade students enrolled in a profiled Bulgarian language learning curriculum. I look into some important objectives of sociolinguistics related to language and society, in particular ones that are included in this module's syllabus. In addition, I focus on how the concept of a language situation is defined and which of its most typological and sociolinguistically significant characteristics are reflected in the module. These characteristics refer to the current language situation in

Bulgaria. Bilingualism and polylingualism are thus viewed not only in a sociolinguistic perspective but also in connection with the idea of multiculturalism in the contemporary world. Emphasis is also placed on the sociolinguistic idea that language competence is generally conditioned by several socio-demographic and situational factors. When reviewing the ideas of sociolinguistics included in the module on Language and Society, I aim at providing guidelines for teachers, especially with regard to motivating students and encouraging their interest in this subject.

Keywords: profiled learning curriculum in Bulgarian language; sociolinguistics; language situation; bilingualism; polylingualism; diglossia; socio-demographic factors; situational factors

I. Кратко въведение

В учебното съдържание на програмата за профилирано обучение по български език за XI и XII клас, модул „Езикът и обществото“ се съдържат теми, които са свързани с едни от най-значимите явления, които изследва социолингвистиката. А тя представлява научна област, обединяваща постиженията на езикознанието и социологията в търсенето на всички аспекти на взаимовръзката между езика и обществото. В настоящата работа основната цел е да аргументираме виждането, че познаването на отношенията между езика и обществото е необходима част от компетентностите, които трябва да усвоят учениците, тъй като това ще подобри способностите им да общуват адекватно и успешно в различни сфери и ситуации.

В по-нататъшното изложение се спираме върху основни идеи на социолингвистиката в модула „Език и общество“, като се съобразяваме с темите в учебната програма.

II. Основни идеи на социолингвистиката в модула „Език и общество“ на профилираното обучение по български език за XI и XII клас

1. Обекти на социолингвистиката и модулът „Език и общество“ (във връзка с темата „Общуването в лингвистичен, психолингвистичен и социален аспект“)

Социолингвистиката се стреми да изследва „тясната корелация между обществените промени и езика“ (Виденов/Videnov 2000: 15). Развитието на обществото се отразява върху развитието на езика и примери за това са не само най-очевидните явления като промени в лексиката: появата на нови думи, които да назовават нови обекти и явления в икономическия живот, техниката и технологиите, културата, бита и т.н., отпадане на думи, които назовават излезли от обществения живот същини, навлизане на чужди думи в резултат от икономическото и културно взаимодействие между различни народи и т.н. Историята на един народ във връзка с наличието или липсата на собствена държава, икономическият и културният живот в различните райони влияят върху възникването и йерархизацията на различни форми на съществуване на езика, напр. на различни местни говори

(диалекти) и установяването на книжовен език. Наличието на държавна организация поражда нуждата от такава форма на съществуване на езика, която да е единна за всички и която да обслужва всички сфери на общуване. Такава форма е книжовният език, а от ключово значение е кодифицирането на неговите норми. Тези социолингвистични проблеми са намерили място в учебната програма и в темите „Книжовният език и другите форми на съществуване на езика“ и „Основни процеси в развоя на българския книжовен език“.

Друг важен обект на социолингвистиката е проучването на езиковата ситуация в дадена държава, съюз от държави, в различни райони и дори населени места. Съществуването в една държава на различни етноси със свои езици поражда не само проблема за тяхното взаимодействие, но и въпросите за езиковата политика на тази държава: кой език или кои езици са официални езици на държавата, как са разпространени те в различните сфери на организация на държавния живот, как е организирано обучението в училище по езиците, говорени от различните етноси, съществува ли йерархизация на тези езици в нагласите на жителите на тази държава и пр. Несъмнено разпределението на езиците в различни сфери и ситуации поражда и наличието на билингвизъм, а и полилингвизъм, които са важен обект на изследване в социолингвистиката с особена значимост за езиковото обучение. Не е необходимо да посочваме колко е важно у нас да се отчита кой е първият език на учениците, различен ли е той от официалния български език, какви са успехите и неуспехите на учениците с първи език, различен от българския, при усвояването на българския език, което предопределя не само успешността на обучението им в училище, но и на цялостната социализация. Тези социолингвистични обекти на изследване са засегнати в учебната програма в темата „Езикова ситуация“.

Проблемите на билингвизма и полилингвизма са важни не само за изясняване на особеностите на езиковата ситуация в една държава, тъй като социолингвистиката се интересува и от влиянието на глобализацията върху контактите между езиците. Фактът, че България е част от Европейския съюз, изисква познаване на мястото на българския език в европейското езиково и културно многообразие. Необходимостта от свободно общуване на различни етноси и народи в Европейския съюз и извън него обуславя задачата за активно усвояване на повече чужди езици от съвременните обучавани. Именно това поражда и интереса на социолингвистиката към изследване на езиковите контакти, на билингвизма и полилингвизма. Тези социолингвистични обекти са предвидени в темата „Българският език в мултикултурна среда“.

Обект на социолингвистиката е и влиянието на структурата на обществото върху употребата на езика. Наличието на различни слоеве, прослойки, класи, професионални общности и неформални групи обуславя възникването на разнообразни социални говори (дефинирани като *социолек-*

ти). В тях особеностите на речевото поведение са един от интегриращите общността фактори, но в същото време и разграничаващ я белег спрямо други общности. Ето защо социолингвистиката има за свой обект именно социалните говори като напр. жаргона, професионалните говори, а и професионалните жаргони, освен това различни групови говори на неформални общности (напр. на фенове на футболни или друг вид спортни отбори, фенове на звезди в различни области, рокери и др.). Познаването на спецификата на социолектите, особено на жаргона, който е част от речевото поведение на обучаваните, ще даде възможност учениците да осъзнаят същността на жаргона и ситуативната му ограниченост, което ще се отрази и върху социалната и ситуативна адекватност на собственото им речево поведение.

Един от важните обекти на социолингвистиката е социално и ситуативно детерминираната вариантност в речта на говорещия. Това дали някой казва *пишеме* вм. *пишем*, *вървѐ* вм. *върв'ѐ*, *н'е* вм. *не*, *отидохме* вм. *отидохме*, *пишируда* вм. *пеперуда*, *були мѐ* вм. *боли ме*, *бело* вм. *бяло*, *вървяли* вм. *вървели*, *огряни* вм. *огрени* и т.н., не може да се разглежда само като нарушаване на нормите на кодифицирания книжовен език. Необходимо е да се открие и обусловеността на тези грешки, за да се работи върху отстраняването им, когато те са социално и ситуативно недопустими. Социолингвистиката смята, че зад тези грешки прозира влиянието на социално-демографските характеристики на говорещия върху собствената му реч. Възрастта, месторождението, местоживеенето, професията, специалността, пола, спецификата на речта в семейството, етническата принадлежност, членството във формални и неформални групи и различни други социални и демографски фактори влияят върху речта на един човек, т.е. върху неговия *идиолект*.

Разбира се, влияние върху появата на книжовните и некнижовните варианти в речта на говорещия оказват и разнообразните ситуативни фактори. В официална ситуация най-често се появява стремеж за придържане към такова речево поведение, което говорещият смята, че отговаря на представите му за правилното в езика. Тази социолингвистична постановка има множество вариации, но в общия случай във формалното общуване говорещият се стреми към по-престижно речево поведение, стига да може да превключва между различни речеви варианти. Въпросите за социално-демографската и ситуативната обусловеност на речта на индивида са част от темата „Социолингвистични характеристики на участници в общуването“ в учебната програма на модула „Езикът и обществото“.

Социолингвистиката, и по-точно едно направление, което обединява постиженията на езикознанието, социологията и психологията – а това е социалната психология на езика, изследва и нагласите на слушащия към говорещия индивид въз основа на особеностите на неговата реч. По речта на говорещия ние можем да разпознаем различни негови социални и де-

мографски признаци, както и да формираме нагласи към негови личностни характеристики (приятен – неприятен, възпитан – невъзпитан, образован – необразован, симпатичен – несимпатичен и пр.). Собствените ни социално-демографски характеристики обуславят формирането на тези нагласи и оценки. Нагласите ни (а понякога формираните стереотипи или предразсъдъци) към етноси, различни от собствения ни, а и оценките ни за различни чужди езици влияят върху нагласите ни към човека, който говори даден чужд език. Социолингвистиката се интересува от социалната идентификация по речта (вж. монографията на М. Виденов „Идентификация по езика“ – Виденов/Videnov 2007), от нагласите към говорещия въз основа на устната или писмената му реч (вж. напр. Абазова/Abazova 2020, Алексова/Aleksova 2016). Според собствената ми преподавателска практика тези теми са едни от най-мотивиращите студентите, които с интерес провеждат собствени проучвания върху нагласите към говорещия човек.

2. Идеите на социолингвистиката и темата „Книжовният език и другите форми на съществуване на езика“

Социолингвистиката активно се интересува от различни форми на съществуване на един език, взаимоотношенията между тях и разпределението им в общуването в различни сфери и ситуации. Какво представляват *формите на съществуване на езика*, наричани още *формации*, *формирования* и др. (вж. у Виденов/Videnov 2000: 137)? Според М. Виденов с *форма на съществуване на езика* се означава „явление, което е една от конкретните прояви на структурната организация на езика, подчиняваща се на своя система от правила, за да може да изпълнява функцията на средство за комуникация в определени общности“ (Виденов/Videnov 2000: 137). Отличителен белег на формите на съществуване на един език е, че служат като средство за общуване, че се отличават с наличие на правила и показват разлика в сферите на употребата им. Като такива формации се сочат книжовният език, териториалните диалекти, койнето¹, пиджина², креолският език³, социалните диалекти (напр. аргото⁴, жаргона и др.). Както се вижда, тези форми на съществуване на езика се различават по това, че едни от тях се характеризират със системност, със своя структура – наличие на отличаващи ги елементи от всички езикови равнища (фонетично, лексикално, морфологично, синтактично), затова биват наричани *структурни форми на съществуване на езика*, а други са разграничават на базата на специфика главно на лексикалното равнище (макар и не само на него), затова биват определяни като *неструктурни форми* (вж. Виденов/Videnov 2000: 137–190). Структурни форми са книжовният език, териториалните диалекти и мезолектите (интердиалектите), а неструктурни форми са професионалните говори (професиолектите), аргото (тайните говори) и жаргонът. В модула „Език и общество“ са включени книжовният език и диалектите като структурни форми и професионалните говори (професиолектите) и жаргонът като неструктурни форми.

Важно е в обучението да се въведат на базата на сравнението общите и различните признаци на книжовния език и на диалектите, защото и двете имат системен характер и се отличават със свои норми на всички езикови равнища. Докато книжовният език е общозадължителен, употребява се във всички сфери на общуване и има свои устни и писмени норми, то диалектите са ограничени в сферата на неофициалното общуване и имат устен характер, в който личат нормите. Интересен е въпросът за писменото отразяване на диалекта – принципно той няма своя писмена форма, но езиковедите са разработили различни системи на транскрипция, чрез която писмено се отбелязват фонетичните особености на териториалния диалект. Книжовният език и диалектите се отличават и по нагласите на езиковите носители за тяхната престижност в резултат на водената езикова политика за усвояване на нормите на книжовния език (вж. напр. Бояджиев/Boyadzhiev 2008).

Според моите виждания, а и според вижданията на други членове на авторския екип на учебника за модула „Език и общество“ на издателство „Просвета“, в обучението е необходимо да бъде въведен още един важен социолингвистичен термин – и това е терминът *мезолект*. Необходимостта от въвеждането му е обусловена от факта, че ако един човек нарушава някои от нормите на книжовния език, то това не означава директно, че той говори на чист диалект, спазвайки всички негови норми. Между книжовния език и диалекта съществува една междинна форма – *мезолект* (среден говор), наддиалект, която се отличава с това, че речта на говорещия включва особености и на книжовния език, и някои от най-разпространените в даден район диалектни особености.⁵ Този термин е по-подходящ от *интердиалект*, защото *интердиалект* насочва към идеята, че са обединени в едно особеностите на различни териториални диалекти. Чрез въвеждането на термина *мезолект* се избягва невярното виждане, че в речевата практика книжовният език и диалектът са контрарни явления, а всъщност те оформят двата полюса на един континуум, в който се разполагат различни индивидуални говори (идиолекти), в които са застъпени в различна степен нормите на книжовния език и нормите на териториалния диалект или на група от диалекти.

В помощ на обучението във връзка с изясняване на факта, че българският език се отличава с богатство от традиционни териториални диалекти, може да бъде интерактивната карта на българските диалекти, разработена от Секцията по диалектология и лингвистична география на Института по български език (https://ibl.bas.bg/bulgarian_dialects/). На нея може да се види не само основната диалектна делитба, но и отделните диалекти. Интересуващите могат да прочетат бележки за отличителните особености на един диалект, а също така да чуят записи на звучаща диалектна реч.

Също на базата на съпоставката могат да се разгледат две от изучаваните неструктурни форми на съществуване на езика – професионалните говори (професиолектите) и жаргонът. Основната цел е да се изяснят тех-

ните специфични особености, например, че жаргонът има социална и ситуативна ограниченост, както и времева вариантност. Той е експресивно средство за общуване, отличаващо се най-вече в лексикално отношение и подходящо в неформалната комуникация, но не винаги, а само в случаи, когато общуват хора със сходни интереси и цели, принадлежащи към една и съща социална (най-често възрастова) група, чиито ценностни нагласи допускат жаргона. Напр. комуникацията в семейството е неформална, но не винаги жаргонът е уместен в нея, особено когато общуват семейни членове от различни поколения.

Темата за структурните и неструктурните форми на съществуване на езика („Книжовният език и другите форми на съществуване на езика“) има допирни точки с темите „Основни процеси в развоя на българския книжовен език“ и „Тенденции в развоя на съвременния български книжовен език“. Социолингвистиката се интересува от формирането на книжовния език и на неговите норми, от тяхната стабилност и изменчивост във времето, често общо назовавани с термина на Пражката лингвистична школа „еластична стабилност“⁶ (вж. Виденов/Videnov 2003a), от социалната и ситуативна стратификация на вариантите в устната комуникация, които конкурират кодифицирани книжовни норми (вж. Виденов/Videnov 1993, 1998, Ангелов/Angelov 1999, Каневска-Николова/Kanevska-Nikolova 1998, Алексова/Aleksova 2000, Димитрова/Dimitrova 2004, Кънчева/Kancheva 2008, Вълчев/Valchev 2011, Апостолова/Apostolova 2020 и др.), от вариантите, които се превръщат в масова грешка в речта на интелигенцията (Виденов/Videnov 2003b), от вариантноста в устната реализация на книжовния език (Буров/Burov 2012), от въпроса кой е естественият носител на книжовните норми, като у нас за такъв се сочи интелигенцията (Виденов/Videnov 2003a), а също и от езиковата политика (Виденов/Videnov 2003a). А тя е обект на изучаване в модула „Език и общество“ в рамките на темата „Тенденции в развоя на съвременния български книжовен език“.

3. Идеите на социолингвистиката и темата „Езикова ситуация“

В обучението по български език учениците са запознати вече с понятието *комуникативна ситуация*, но не и с понятието *езикова ситуация*, което за първи път се въвежда в модула „Езикът и обществото“. Дефинирането на това понятие има дълга история, започваща от американската социолингвистика, която се интересува от данни за броя на езиците, вида на диалектите и броя на езиковите носители на отделните форми на съществуване на езика, без обаче да се отчитат йерархичните отношения между езиците и езиковите формации. Те обаче се добавят по-нататък в историята на изясняването на понятието. Познато е и едно тясно разбиране за езиковата ситуация като ситуация на един език във връзка със статуса на формите му на съществуване и с развойните тенденции в този език. Днес най-често при дефинирането на понятието *езикова ситуация* се включват няколко компонента:

- брой и характеристики на езиците, които се говорят от етнически общности във взаимодействие на дадена територия (континент, район, държава, населено място), като се изследват отношенията между тези езици и функционалното им разпределение в различните сфери на общуване;
- брой и особеностите на формите на съществуване на всеки от езиците, като от особена важност е тяхното взаимодействие и разпределение в сферите на общуване;
- езиковата политика, водена от държавните органи или от органите на съюза от държави;
- езиковите нагласи на представителите на различните етноси в даден район, държава, населено място и под. както към формите на съществуване на собствения им език, така и към други езици, които се говорят на общата територия.

Разработването на темата за езиковата ситуация би трябвало да включи основни нейни типологически характеристики. Необходимо е разглеждането им да бъде приложено към съвременната българска езикова ситуация, като може да се включат примери от историческия ѝ развой (напр. в допълнителни текстове) или от други държави и райони. Сравнението между българската езикова ситуация и напр. езикови ситуации в държави от Европейския съюз може да бъде оформено като проект, който учениците да разработят. Подхранването на естественото любопитство към други народи и държави и мотивирането на собствената активност на учениците дават добри резултати в обучението.

Социолингвистиката изследва множество типологически признаци на езиковите ситуации, като смятам за подходящо в обучението в рамките на модула „Езикът и обществото“ да бъдат включени следните класификационни критерии:

- *едноелементна* (ендогlossena) или *многоелементна* (екзогlossena) езикова ситуация според броя на езиците, които се говорят в дадена държава или район. Данните от Националния статистически институт говорят, че българската езикова ситуация днес е многоелементна;
- *демографски равновесна* или *демографски неравновесна* езикова ситуация според това дали броят на говорещите различните езици е близък, или ясно различаващ се. Процентното съотношение в този случай е показател за демографската мощност на езиците в дадена езикова ситуация. У нас езиковата ситуация е демографски неравновесна, тъй като говорещите български език като първи преобладават значително според официалните статистически данни;
- езикови ситуации с *еднакъв* или *различен конституционен статут* на езиците, които се говорят в дадена държава. В България не само в

Конституцията, но и в множество други закони като официален език е посочен българският. Интерес за учениците ще представлява според практиката ми съпоставката по този признак с други държави в Европейския съюз или извън него, в които има повече от един официален език;

- комуникативно *равновесна* или *неравновесна* езикова ситуация според това дали в различните сфери на общуване отделните езици са разпространени еднакво, или не. Българската езикова ситуация днес е неравновесна, защото единствено българският език като официален език се използва във всички функционални сфери.

Проучването на езиковата ситуация при наличието на повече от един език, говорен от жителите на изследваната територия, изисква да се обърне внимание върху *билингвизма* (двуетичието) или *полилингвизма* (многоезичието) на тези жители, които в своята комуникация в различни сфери и ситуации използват повече от един език. Особено значим е случаят у нас, в който билингвизмът е породен от факта, че първият език не е българският, т.е. имаме предвид билингвизма на българските роми, турци, арменци, евреи и др. етнически общности. За училищното обучение той е от ключово значение, тъй като от степента на усвояване от учениците билингви на втория език, т.е. на българския, зависи успешността на цялостното обучение. Тази тема е изключително обширна, а проблематиката ѝ съпътства практиката на множество учители у нас.

В темата за езиковата ситуация е подходящо да се въведат основни термини, свързани с видовете билингвизъм, напр. *индивидуален* билингвизъм, характерен на отделния индивид, и *групов/колективен*, разпространен в различни по големина общности; *естествен* билингвизъм, резултат от спонтанното овладяване на два езика, и *академичен* билингвизъм, когато вторият език (или всеки следващ след първия език) се усвоява целенасочено в различни институции (училище, курсове, школи, университет) или пък самостоятелно; *асиметричен* билингвизъм – когато вторият (или всеки следващ след първия) език не е овладян в такава степен като първия език, *симетричен* билингвизъм – при висока и еднаква степен на овладяване на двата езика, без да са налични влияния на първия върху втория език или обратното. *Асиметричният* билингвизъм на български роми, турци и др. етнически общности е добре познат източник на несполуките в обучението в училище.

Изследването на причините за наличието на асиметричен билингвизъм е важен въпрос за социолингвистиката, която търси социално-демографските фактори, които го обуславят – напр. силна ограниченост на комуникативните ситуации, в които учениците билингви си служат с българския език извън часовете в училище, непосещаване преди постъпване в училище на детска градина или други форми на обучение, в които се общува на български език, недостатъчност на специализираното обучение по българ-

ски език за ученици билингви (напр. в допълнителни часове) чрез прилагане и на методи на обучението по чужд език; влияние на социално-демографските характеристики на семейството на обучаваните, включително на ценностната ориентация в семейството на билингви по отношение на обучението в училище, както и много други фактори, които трябва да се проучват за всеки отделен ученик или група ученици билингви. Смятам, че познаването на причините за асиметричния билингвизъм и на видовете грешки в писмената и устната реч на български език на учениците билингви ще мотивира учителите да подхождат индивидуално към учениците билингви и да прилагат различни подходи, които да доведат до по-добро овладяване на българския език. Практиката ми с мои магистранти, които написаха дипломни работи върху темата за билингвизма на техни ученици чрез изследване не само на грешките в българската писмена и устна реч на билингвите, но и на социално-демографските фактори, обусловили в конкретния случай асиметричността на билингвизма, доведе до по-добри резултати в конкретната им работа на преподаватели по български език и литература.

Билингвизмът и полилингвизмът са обект, разгледан от позиция на мултикултурната ситуация в Европейския съюз (а и в целия свят) в темата „Българският език в мултикултурна среда“. Мултикултуризмът е съществена характеристика на модерния свят, която трябва да бъде познавана от съвременните ученици, тъй като е важно да се формират у тях позитивни нагласи към контакта между културите, които да фаворизират успешността на межкултурния диалог, зачитане на различията между културите и езиците, уважение към чуждата култура, толерантност към културното и езиковото разнообразие и търсене на пътища за успешна собствена реализация в мултикултурна среда.

Изследвайки езиковата ситуация най-вече в дадена държава, социолингвистиката се насочва и към проучването на състоянието на всеки един от говорените на тази територия езици, т.е. проучва се *ситуацията на един език*. А това означава да се изследва какви форми на съществуване има всеки език (както структурни – книжовен език, мезолекти, диалекти, така и неструктурни – професионални говори, жаргони, аргю и пр.). Една от основните задачи е да се отговори на въпросите намират ли се тези форми на съществуване на езика в йерархия според разпространението си в различните сфери на общуване и приемат ли се (според езиковите нагласи на говорещите този език) в неравностойност поради разлика в престижността. Например книжовният език у нас се приема за притежаващ по-висок статут, а диалектите, в резултат на езикова политика, която започва още от XIX в., както сочи Т. Бояджиев (Бояджиев/Boyadzhiev 2008), имат по-нисък статут. Социолингвистиката активно изследва ситуации, в които един език се възприема като притежаващ по-висок статут от друг според нагласите на езиковите носители, както и случаи, в които една форма на езика

се приема от говорещите езика като притежаваща по-висок статут, по-голяма престижност спрямо друга. Такива случаи на йерархизация на езици или на форми на съществуване на един език според общественото мнение се дефинират в социолингвистиката като ситуации на *диглосия*. На пръв поглед *диглосия* (от гръцки произход) и *билингвизъм* (от латински произход) назовават едно и също явление – двуезичие, но в социолингвистиката се прави разграничение между двата термина, като под *билингвизъм* се разбира ситуация на владеене на два езика, а под *диглосия* – ситуация, в която два (или повече) езика са йерархизирани по статут (по престижност) или две форми на един език се различават по своя статут, т.е. има субординация между тях според нагласите на езиковите носители (вж. повече у Виденов/Videnov 2005). Изследването на езиковите нагласи към езиците, говорещи се в дадена общност, както и към различните форми на съществуване на езика предизвиква винаги интерес у обучаваните според дългогодишния ми опит в университетските курсове по социолингвистика. Смятам, че подобна тема ще предизвика интереса на учениците и ще ги мотивира сами да провеждат емпирични проучвания на мнението, оценките, езиковите нагласи по отношение на различни ситуации на диглосия.

Несъмнено проучването на състоянието на един език означава да се открият и съвременните тенденции в него, напр. промени в лексикалния състав (появата на неологизми чрез заемане на чужди думи или промяна в значението на съществуващи в речника ни думи (неосемантизми), отпадането от активния речник на други думи и т.н. – вж. по-подробно Крумова-Цветкова и др./Krumova-Tsvetkova i dr. 2013), съществуването на тенденции и промени в граматиката (вж. напр. Буров/Burov 2015, 2021), наличие на варианти на езикови единици, които конкурират в устната реч, а някои – и в писмената реч, кодифицираните книжовни норми, напр. *спъ* и *сп'ъ*, *учителъ* и *учител'ъ*, *п'янина* и *планина*, *т'иливизур* и *телевизор*, *д'ит'е* и *дете*, *благодар'а* и *благодар'ъ*, *донесъх* и *донесох*, *таа* и *тая*, *живеъ* и *живейъ*, *главъ/глав'тъ* и *глав'а/глав'ата*, *есентъ* и *есент'а*, *бел* и *бял*, *бяли* и *бели*, *вървяли* и *вървели*, *огряни* и *огрени*, *ходиме* и *ходим*, *сърби мъ* и *сърби ме*, *ход'их* и *ходих*, *з'абрави* и *з'абрав'и*, *кой т'ърсиш* и *кого т'ърсиш*, *него ден* и *този ден*, *Купих си пет големи узрели домати* и *Купих си пет големи узрели домата*, *два ученика/двама ученика* и *двама ученици*, *Петре*, *ела тук*, *моля* и *Петър*, *ела тук*, *моля*, *Това ме страхува* и *Това ме кара да се страхувам*, *Промените фалираха фирмата* и *В резултат на промените фирмата фалира*, освен това неправилна употреба на деепричастието – *Влизайки в училище*, *заваля сняг* и др. Това са само няколко примера, които показват, че ситуацията на един език не е статична, а се отличава с вътрешна динамика. В профилираното обучение по български език в модула „Език и общество“ основни развойни процеси, които могат да бъдат наблюдавани в устната и писмената реч, би трябвало да бъдат представени, защото имат значимо влияние върху речта на отделния индивид, а освен това са свързани с езиковата му култура.

4. Идеите на социолингвистиката и темата „Социолингвистични характеристики на участниците в общуването“

Една от най-значимите теми в теренната социолингвистика е влиянието на социално-демографските характеристики на индивида върху неговото речево поведение при зачитане на различията на отделните комуникативни ситуации. Този тип изследвания оформят кръга от интереси на т.нар. вариационна социолингвистика, защото тя се интересува от това каква е социално и ситуативно обусловената вариантност на речта на индивиди или социални групи. Темата „Социолингвистични характеристики на участници в общуването“ предполага обучаваните да бъдат запознати с влиянието на социално-демографската константа на индивида върху неговата реч (най-вече устна) чрез примери от българската езикова ситуация. Полът, възрастта, завършената образователна степен, специалността, месторождението, местоживеенето, етническата принадлежност, речевите особености на членовете на семейството, принадлежността към неформални и формални социални групи са едни от най-значимите фактори, които оформят особеностите на речта на индивида (т.е. на неговия идиолект). Социолингвистиката си дава сметка, че в много случаи тези фактори въздействат комплексно, т.е. синкретично влияят върху речта на говорещия, но има и ситуации, в които може да се разграничи кой от тези фактори е водещ. Напр. специалността „учител по български език и литература“ влияе несъмнено върху индивидуалната реч, като намалява появата на книжовни варианти в сравнение напр. с речта на други учители, които не са специалисти по книжовен език. Завършеното висше образование, средно взето, поради контакта с повече източници със специализирана лексика и спазени норми на книжовния език, намалява типовете отклонения от книжовните норми в устната кодификация и обуславя появата на специализирана терминология не само в професионалната реч, но и в неофициалното общуване. Принадлежността към младото поколение в обществото е фактор, който обуславя възможността за поява на повече жаргонни думи и изрази. Месторождението и местоживеенето в Източна или Западна България според основното диалектно деление често е най-значимият фактор за появата на някои източнобългарски или западнобългарски отклонения от кодифицираните норми в устната реч.

По тази тема обучаваните би трябвало да бъдат запознати с основното диалектно деление, като успешно може да се използва интерактивната карта на българските диалекти на интернет страницата на Института за български език. Освен това би трябвало да бъдат представени най-честите отклонения от книжовните правоговорни норми от западен и от източен тип, които българската социолингвистика е изследвала в множество трудове (Виденов, Байчев/Videnov, Baychev 1999, Виденов/Videnov 1993, Виденов/Videnov 1998, Ангелов/Angelov 1999, Каневска-Николова/Kanevska-Nikolova 1998, Алексова/Aleksova 2000, Димитрова/Dimitrova 2004, Кън-

чева/Kancheva 2008, Апостолова/Apostolova 2020, както и множество публикации в 14-те тома на поредицата „Проблеми на социолингвистиката“). Винаги обаче трябва да се има предвид, че влиянието на социално-демографските фактори не е автоматично, че за всеки индивид или група те трябва да се отчитат внимателно, напр. фактът, че някой е роден в район от източните диалекти, не означава директно, че ще смекчава съгласните пред предни гласни или че ще замества неударено Е с И, но все пак е предпоставка за подобни явления. Трябва да се подчертае, че появата в речта на различни отклонения от кодифицираните норми (т.нар. некодифицирани варианти на социолингвистични променливи) е и ситуативно обусловено, затова винаги е необходимо да се търси взаимообвързаността между социално-демографските и ситуативните характеристики върху речта на говорещия.

Запознаването на обучаваните в модула „Език и общество“ с влиянието на двата типа фактори върху речта на говорещия увеличава чувствителността към собствената реч, води до осъзнаване на важни причини за вариантността в речта, ефективно влияе върху уместността на собственото речево поведение в социален и ситуативен аспект, повишава езиковата култура. В предходното обучение по български език акцентът е върху усвояването на писмените книжовни норми. В модула „Език и общество“ обучаваните ученици имат шанса да осъзнаят значимостта и на устната форма на общуването, да открият влиянието на социалната константа на индивида върху речевото му поведение в различни комуникативни ситуации, да слушат чуждата реч и да чуват особеностите на собственото си речево поведение.

III. Кратко заключение

Настоящата работа разглежда само някои от идеите на социолингвистиката, които са заложили в учебната програма по профилирано обучение в модула „Език и общество“. Представянето на тези идеи в конкретния процес на обучение ще повиши не само знанията за социалната детерминираност на речта, за спецификата на българската езикова ситуация, за билингвизма и полилингвизма, включително в ситуация на мултикултурно общуване, но и ще мотивира учениците сами да извършват проучвания и да представят резултатите им, защото социолингвистиката е емпирична наука, която базира своите заключения върху директното изследване на терена.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ Койне – „диалект с наддиалектна функция“ (Виденев/Videnov 2000: 138), напр. даден местен говор се превръща в общонационално средство за неофициална комуникация.

² Пиджин – „междинен език, апроксимация от език база (език на говорещия) към език цел (езика на слушащия)“; „От структурно гледище това е система от елементи

както на езика база, така и на езика цел: във фонетичната и граматичната му система преобладават елементи от езика база, а в лексиката – от езика цел“ (Виденов/Videnov 2000: 222).

³ Креолски език – „*Креолът* или *креолският език* е следващ етап от развитието на пиджина, ако той се е превърнал в средство за комуникация между членовете на групата, т.е. ако се е сдобил със свой етнос“ (Виденов/Videnov 2000: 224–225).

⁴ Аргото е таен говор, който се отличава по лексикалните си средства и чиято цел е общуването между носителите му да остане неразбираемо за слушащи извън общността, ползваща този говор, напр. в миналото – аргото на зидари, аргото на затворници, на наркомани и др.

⁵ За *мезолект* вж. Виденов/Videnov 2000: 157–161, за отношенията между мезолекта и книжовния език вж. Виденов/Videnov 2000: 161–165.

⁶ Ето как М. Виденов коментира термина *еластична стабилност*: „С него се назовава стремежът към стабилизация и отпор на пораждането на нови варианти чрез използване на съществуващите модели в различните езикови нива. Еластичността се изразява в това, че в определени случаи и кодификаторът е принуден да отстъпва на речевата практика“; „Стабилността се разглежда като процес, който допуска развитието, но го задържа в известни граници“ (Виденов/Videnov 2000: 142).

ЛИТЕРАТУРА

- Абазова 2020: *Абазова, Ст.* Българите за жаргона, вулгаризмите и професионалната лексика. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Алексова 2000: *Алексова, Кр.* Езикът и семейството. София, Интервю прес.
- Алексова 2016: *Алексова, Кр.* Социолингвистична перцепция, езикови нагласи и социална идентификация по речта. София, Парадигма.
- Алексова, Тишева, Станчева, Борисов 2020: *Алексова, Кр., Й. Тишева, Р. Станчева, Б. Борисов.* Езикът и обществото. Български език за 11. и 12. клас. Профилирана подготовка. София, Просвета.
- Ангелов 1999: *Ангелов, А.* Правилата на езика в столичния квартал. София, Международно социолингвистическо дружество.
- Апостолова 2020: *Апостолова, Д.* Бургаският език на преселници от Източна Странджа. София, Ес принт.
- Бояджиев 2008: *Бояджиев, Т.* Езикова ситуация у нас в исторически и съвременен план и европейската езикова политика. – *Български език*, 2008, № 2. <https://www.balgarskiezik.eu/2-2008/T_Boyadzhiev.pdf> [дата на достъп 13.10.2021].
- Буров 2012: *Буров, Ст.* Две норми на българската устна книжовна реч. – *Електронно списание LiterNet*, № 11 (156), 07.11.2012. <<https://litenet.bg/publish28/stoian-burov/dve-normi.htm>> [дата на достъп 10.10.2021].
- Буров 2015: *Буров, Ст.* Тенденции и промени в съвременната българска граматика. – *Български език*, № 3, с. 7–24. <http://balgarskiezik.eu/3-2015/S-BUROV_full_3_2015.pdf> [дата на достъп 14.10.2021].

- Буров 2021: *Буров, Ст.* За някои от предизвикателствата пред българския език и българското езикознание. – В: Буров, Ст. *Лингвистични хоризонти. Избрани трудове*. Велико Търново, ИВИС, с. 41–55. <https://www.academia.edu/52774773/За_някои_предизвикателства_пред_българския_език_и_българското_езикознание_1_> [дата на достъп 14.10.2021].
- Виденов 1993: *Виденов, М.* Софийският език (Книга за всеки столичанин). София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Виденов 1998: *Виденов, М.* Социолингвистическият маркер (Към теорията и практиката на теренните изследвания). София, Делфи.
- Виденов 2000: *Виденов, М.* Увод в социолингвистиката. София, Делфи.
- Виденов 2003а: *Виденов, М.* Българската езикова политика. (В светлината на теорията на книжовните езици). София, Международно социолингвистическо дружество.
- Виденов 2003б: *Виденов, М.* По въпроса за „масовата грешка“ в езика на съвременната българска интелигенция. – *Електронно списание LiterNet*, № 6 (43), 13.06.2003. <<https://liternet.bg/publish3/mvidenov/masovata.htm>> [дата на достъп 10.10.2021].
- Виденов 2005: *Виденов, М.* Диглосията. С оглед на българската езикова ситуация. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.
- Виденов, Байчев 1999: *Виденов, М., Б. Байчев.* Великотърновският език. Социолингвистическо проучване на великотърновската градска реч. Второ преработено издание. Велико Търново, Абагар.
- Вълчев 2011: *Вълчев, Б.* От историята на българския книжовен език към теорията на книжовните езици. София, Оксиарт.
- Димитрова 2004: *Димитрова, Е.* Диглосията в град Криводол. София, Хебър.
- Каневска-Николова 1998: *Каневска-Николова, Е.* Смолянският градски говор. София, Международно социолингвистическо дружество.
- Крумова-Цветкова и др. 2013: *Крумова-Цветкова, Л., Д. Благоева, С. Колковска, Е. Пернишка, М. Божилова.* Българска лексикология и фразеология. Т. 1. Българска лексикология. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.
- Кънчева 2008: *Кънчева, П.* Софийският език на преселниците от Западните покрайнини. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.

REFERENCES

- Abazova 2020: *Abazova, St.* Balgarite za zhargonata, vulgarizmita i profesionalnata leksika. Sofia, Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.
- Aleksova 2000: *Aleksova, Kr.* Ezikat i semeystvoto. Sofia, Intervyu pres.
- Aleksova 2016: *Aleksova, Kr.* Sotsiolingvistichna pertseptsiya, ezikovi naglasi i sotsialna identifikatsiya po rechta. Sofia, Paradigma.

- Aleksova, Tisheva, Stancheva, Borisov 2020: *Aleksova, Kr., Y. Tisheva, R. Stancheva, B. Borisov*. Ezikat i obshtestvoto. Balgarski ezik za 11. i 12. klas. Profilirana podgotovka. Sofia, Prosveta.
- Angelov 1999: Angelov, A. Pravitata na ezika v stolichnia kvartal. Sofia, Mezhdunarodno sotsiolingvisticheskoto druzhestvo.
- Apostolova 2020: *Apostolova, D.* Burgaskiyat ezik na preselnitsi ot Iztochna Stran-dzha. Sofia, Es print.
- Boyadzhiev 2008: *Boyadzhiev, T.* Ezikovata situatsia u nas v istoricheski i savremenen plan i evropeyskata ezikova politika. – *Balgarski ezik*, № 2 <https://www.balgarskiezik.eu/2-2008/T_Boyadzhiev.pdf> [13.10.2021].
- Burov 2012: *Burov, St.* Dve normi na balgarskata ustna knizhovna rech. – *Elektronno spisanie LiterNet*, № 11 (156), 07.11.2012. <<https://litenet.bg/publish28/stoian-burov/dve-normi.htm>> [data na dostap 10.10.2021].
- Burov 2015: *Burov, St.* Tendentsii i promeni v savremennata balgarska gramatika. – *Balgarski ezik*, № 3, s. 7–24. <http://balgarskiezik.eu/3-2015/S-BUROV_full_3_2015.pdf> [data na dostap 14.10.2021].
- Burov 2021: *Burov, St.* Za nyakoi ot predizvikatelstvata pred balgarskia ezik i balgarskoto ezikoznanie. – In: Burov, St. *Lingvistichni horizonti. Izbrani trudove*. Veliko Tarnovo, IVIS, s. 41–55. <https://www.academia.edu/52774773/Za_nyakoi_predizvikatelstva_pred_balgarskia_ezik_i_balgarskoto_ezikoznanie_1_> [data na dostap 14.10.2021].
- Dimitrova 2004: *Dimitrova, E.* Diglosiyata v grad Krivodol. Sofia, Hebar.
- Kancheva 2008: *Kancheva, P.* Sofiyskiyat ezik na preselnitsite ot Zapadnite pok-raynini. Sofia, Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”.
- Kanevska-Nikolova 1998: *Kanevska-Nikolova, E.* Smolyanskiyat gradski govor. Sofia, Mezhdunarodno sotsiolingvisticheskoto druzhestvo.
- Krumova-Tsvetkova i dr. 2013: *Krumova-Tsvetkova, L., D. Blagoeva, S. Kolkovska, E. Pernishka, M. Bozhilova*. Balgarska leksikologia i frazeologia. T. 1. Balgarska leksikologia. Sofia, Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”.
- Valchev 2011: *Valchev, B.* Ot istoriyata na balgarskia knizhoven ezik kam teoriyata na knizhovnite ezitsi. Sofia, Oksiart.
- Videnov 1993: *Videnov, M.* Sofiyskiyat ezik (Kniga za vseki stolichanin). Sofia, Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.
- Videnov 1998: *Videnov, M.* Sotsiolingvisticheskiyat marker. (Kam teoriyata i praktikata na terennite izsledvania). Sofia, Delfi.
- Videnov 2000: *Videnov, M.* Uvod v sotsiolingvistikata. Sofia, Delfi.
- Videnov 2003a: *Videnov, M.* Balgarskata ezikova politika. (V svetlinata na teoriyata na knizhovnite ezitsi). Sofia, Mezhdunarodno sotsiolingvisticheskoto druzhestvo.
- Videnov 2003b: *Videnov, M.* Po vaprosa za “masovata greshka” v ezika na savremennata balgarska inteligentsia. – *Elektronno spisanie LiterNet*, № 6 (43), 13.06.2003. <<https://litenet.bg/publish3/mvidenov/masovata.htm>> [data na dostap 10.10.2021].

Videnov 2005: *Videnov, M. Diglosiyata. S ogled na balgarskata ezikova situatsia.* Sofia, Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov".

Videnov, Baychev 1999: *Videnov, M., B. Baychev. Velikotarnovskiyat ezik. Sotsiolingvisticheskoto prouchvane na velikotarnovskata gradaska rech. Vtoro preraboteno izdanie.* Veliko Tarnovo, Abagar.

✉ *Проф. д-р Красимира Алексова*

Катедра по български език

Факултет по славянски филологии, СУ „Св. Климент Охридски“

бул. „Цар Освободител“ 15, 1504 София, България

✉ *Prof. Krasimira Aleksova, PhD*

Department of Bulgarian Language

Faculty of Slavic Studies, Sofia University St. Kliment Ohridski

15 Tsar Osvoboditel Blvd., Sofia 1504, Bulgaria

Публикувано: 30 септември 2022

Published: 30 September 2022